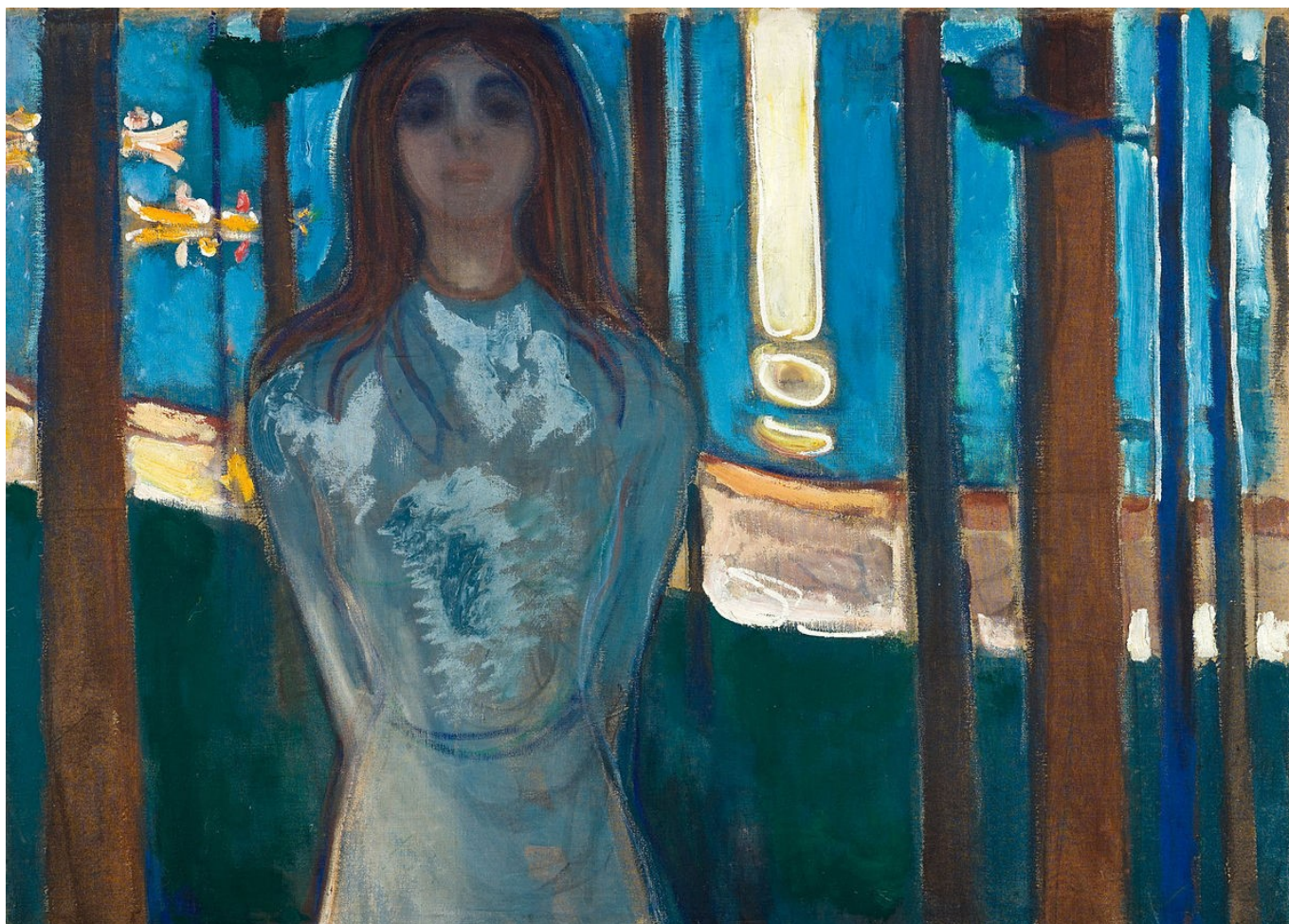

На порозі нової України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

27 КВІТНЯ 2022

Роздуми Михайла Грушевського про історичний контекст і майбутнє України, записані 1918 року.

Едвард Мунк, «Голос. Літня ніч», 1896 р.

На переломі

25 січня, під час бомбардування Києва, більшовики запальними стрільними розстріляли дім, де я жив — наш фамільний дім, побудований десять літ тому за гроші, полишені батьком. Кільканадцять запальних снарядів, що влетіли один за другим до нашого помешкання й сусідніх, за кілька хвилин обернули в суцільне вогнище весь дім¹. Згоріли мої рукописи і матеріали, бібліотека і листування, колекція українських старожитностей, що збирав я багато років, збірки килимів, вишивок, зброї, посуду, порцеляни, фаянсу, окрас, меблів, малюнків. Довго було б оповідати, і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не вернуть його...

Згоріла між іншим і недописана книжка «На порозі нової України», яку я писав як свого роду політичний заповіт. Того, що там було, я вже не напишу. Не тому, що не міг би пригадати собі написаного там, — це може було б можливо, коли б останні тижні не вирвали б такого глибокого провалля, не зробили б такого спустошення в нашому житті, в нашій мисленні.

Розстріл, зайняття і знищення Києва більшовиками були вершком, кульмінаційним пунктом, збірною точкою, в якій зосередився цей великий, просто необчислимий у своїх наслідках перелом в історії України, вчинений більшовицьким нападом. І для мене цей перелом конкретизується ще гостріше в цій зруйнуванні моєї хати, мого кабінету, з ними всього мого майна, мого духовного добутку, всього дорогого, що я зібрав навколо себе, всього передуманого і перестражданого за останні, найтяжчі і найзначніші роки мого життя. Мені прийдеться починати все знову — не продовжувати або відновлювати, а таки починати: повторювати вже ні рука, ні думка не повернеться по тім страшнім потрясенні, яке пережилося в цій руїні. І мені здається, що те, що переживаю я так гостро в цей момент, переживає й уся Україна. Що Україна також поховала своє старе в цьому огнищі, як я в могилі матері, яку півживою винесли з пожегу і вона за кілька днів умерла від цих страшних заворужень і потрясень. Що Україна, як і я, стоїть на цій руїні тепер, новими очима розглядаючись у цих згарищах, і перед нею встають зовсім нові перспективи і вигляди, не тільки тому, що змінились реальні умови життя, але й тому, що око бачить їх і мозок приймає їх інакше.

В одній із статей, писаних під час нашого ісходу на Волинь, я писав, що в тій новій руїні України розстрілювали не тільки людей, а й ідеї, руйнувались не тільки міста, а й традиції. Коли мені приходиться тепер оцінювати відносини і перспективи, і я пригадую, як оцінював я їх ще кілька місяців тому, я ясно відчуваю різницю в тім, як підходить тепер моя думка, моє почуття до них тепер і як підходила тоді. Коли приходиться тепер відступати від тих мірок, від тих критеріїв, від тих принципів, яких ми тримались так недавно, я кажу, що вони згоріли в моїм

кабінеті, разом із моїми рукописами і матеріялами.

Я, розуміється, не хотів би, щоб мене зрозуміли так, ніби то я говорю про впливи тих почувань — скажім прямо, пімсти, гніву, роздражування, які викликала в нас ця руїна. Емоціональна сторона не повинна втручатися до наших міркувань, не повинна зводити нас з твердого ґрунту реального мислення в такий важний і відповідальний момент.

Всі наші втрати, які б вони не були болючі й невинагороджувальні, ми запишемо на рахунок відбудови державного життя нашого народу, забезпечення його економічних і культурних потреб, інтересів наших трудових мас, утвердження нашого національного існування — і приймемо цей рахунок до уваги в нашій дальшій діяльності. Тверезо і твердо оцінимо ті реальні умови, в яких ми опинились в результаті революції й війни за українську самостійність, — не піддаючися роздражуванню, але не керуючися і старими поглядами, відносинами й зв'язками. В тім лихим і тяжким, що нам довелося пережити, є безперечно і добра сторона, що воно прискорило процес визволення від старих пережитків і упереджень, від спадщини старих при зви чаєнь і поглядів, яка в обставинах більш нормальних ще довго б тяжіла на нас і гальмувала нову творчу роботу.

Це взагалі та позитивна сторона всяких великих суспільних катастроф, яку здавна висували у виправдання переворотів і війн їх прихильники. Безперечно, в тім є правда. На новім будувати не тільки легше, ніж поправляти погане, але краще можна вибудувати з новим пляном, ніж поправляти старе. Сила старих поглядів і відносин у громадянстві не тільки гальмує темп його поступу, але й викривляє його хід, і це особливо буває небезпечно в такі відповідальні й критичні моменти, як нинішній.

Україна і український народ переживають хвилини, які випадають народові раз на всю його історію, або й зовсім не випадають. Не тільки злетіли з них кайдани і з'явилась можливість відновити свою державну самостійність, але обставини дали змогу розгорнути також на всю ширину і соціяльну програму, про яку мріяли цілими століттями українські трудові маси. Таке нагромадження великих можливостей накладає особливо великі обов'язки на сучасне українське громадянство. Може це воно вважати своїм щастям, що йому присудилося творити це велике історичне діло. Може плакатися, що цей присуд долі позбавив його права чи можливости звичайного обивательського життя і поклав на нього такий тяжкий хрест, такий важкий обов'язок. Але звільнення від цього нема під страхом вічної ганьби й осуду пізніших поколінь. І для того, щоб це відповідальне діло зробити, наше громадянство мусить відкласти все і піддати, підпорядкувати себе йому і тільки йому.

Всі звичні погляди, утерті формули, традицією передані ідеї, всі пляни, укладені в інших

обставинах, все це мусить бути відкладене; або краще сказати — до ґрунту переоцінене, розібране, наскільки воно відповідає цьому черговому завданню, поставленому перед нами історією, і все, що заважає його здійсненню, не годиться з ним, не помагає йому, — мусить бути без милосердя відкинене, відкладене, сховане до інших часів, коли воно буде можливе.

Я відчуваю велику відповідальність цих слів. Я розумію, який твердий зміст в них лежить, як багато вони вимагають. Але я пишу їх в повній свідомості, і кличу всіх, для кого вони є неприємними:

Ви люди боязкої душі і невідважної мислі! Ви всі, хто цінить понад усе незакаламучений спокій свого серця і своєї голови, над усе боїться відступати від раз прийнятої догми і стягнути закид невтримання своєї програми, в інших обставинах і умовах укладених принципів. Ви, що хочете проїхати безплатними пасажирами до будучої України, не віддавши нічого тій страшній боротьбі, якою вона здобувається, не побивши святкових черевиків на тій груді, на якій тягнеться тяжкий обоз цього походу. Ви краще відійдіть, коли не маєте охоти піддатися твердим вимогам цього страшного часу. Зійдіть з політичної, з громадської арени — і не перешкоджайте тим, хто має сміливість працювати і творити нове життя тими методами, якими воно може творитися в даний момент.

Менше всього в даний момент я вважаю можливою безпринципність, аморальність, легкодушність, моральну розхристаність. Навпаки, я вважаю, що ця стадія українського життя, в яку ми ввійшли, вимагає високого морального настрою, спартанського почуття обов'язку, певного аскетизму і навіть героїзму від українських громадян. Хто не може відповісти цим вимогам, той не гідний того великого часу, який ми переживаємо. Хто хоче бути гідним громадянином, той мусить видобути з себе ці моральні сили. Царство свободи здобувається також сильним примусом над собою, як і царство Боже, обіцяне колись вірним християнам. Менше всього годиться для вступу до нього моральний чи політичний індіферентизм, принцип: «моя хата з краю». Але так само не відповідає моментові і всяке перетяження спадщиною старого, пережитого. Полишім мертвим ховати небіжчиків. Будучина належить живим, і за тим, що згоріло в цім огні очищення, нема чого оглядатись і пригадувати його собі — поскільки воно зв'язане з минулим, а не з будучим. Мусимо дивитися вперед, а не назад.

Кінець московської орієнтації

Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, «що згоріло в моїм кабінеті!», це наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць, і кінець кінцем,

як то часто буває, справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства.

Вона була підірвана російською революцією, що послабила той московський примус, який тяжив за старого режиму над Україною. Але тільки послабила, а не знищила. Навіть для лівих груп нашого громадянства, те, що було страчене в примусовості цього зв'язку, було до певної міри зрівноважене ідеями «спільного революційного фронту» українсько-російського, здобутками спільної революції і спільними інтересами революційної демократії. Провідники українського життя довго стояли під владою цих гасел, і я сам не відрікаюсь її. Тільки коли російська керма, після угоди з Україною, перейшла до революційних соціалістичних кіл і вони в відносинах до України виявили себе твердоголовими централістами і об'єдинителями, нездібними чого-небудь навчитися від революції, це сильно захитало такий пієтизм для спільної революції. Ну, а війна більшовиків з Україною рішуче поставила хрест над цією ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли в чиїх-небудь очах зв'язувати українця з московським громадянином спеціально. Вона, так би сказати, зняла з Московщини права «особо благопріятствуемой» нації й дала почуття права керуватися в своїх відносинах до неї єдино добром українського народу, а не якимсь інтересам спільної революції, спільної культури, спільної вітчизни, чи що.

Я вважаю таке визволення від «песього обов'язку» супроти Московщини незвичайно важливим і цінним. Роздумуючи над цим моментом, я думаю, що недаремно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молоді, коли вона принесла, чи закріпила духовне визволення нашого народу від найтяжчого й найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духовного чи морального закріпощення. Я скажу різко, але справжніми словами: це духовне хлопство, холуйство раба, якого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегіристом. Російські белетристи закріпили в художній формі тип такого холопа, і я ще раз прошу вибачення за грубе слово: таким холопством вважаю ту вірність, ту службу не за страх, а за совість, глибоку і непобориму, поколіннями виховану, яку українське громадянство виявляло в одних частинах менше, в інших більше — супроти державних, культурних і національних інтересів Росії й великоруського народу.

Початки її лежали в мотивах самих не ідеальних: користи й страху. Заходи коло московської милостині для церков і монастирів, царського «жалування» для козацького війська були першим початком. За цим, після з'єднання України з Москвою, пішли вислужування перед московським урядом для своєї приватної користи — для маєткових надань, для жалування. Ще далі — забігання коло урядів у козацькім війську, яким фактично став розпоряджатись московський уряд, а потім, з заведенням московського урядування, вся та неуголима «охота до урядів, а особливо до жалування», яка всю українську інтелігенцію перетворила в одну масу

кандидатів на царські посади, затопила Петербург хмарою землячків-поганців, описаних Шевченком у його «Сні», і покоління українського громадянства стала виховувати в переконанні, що зміст і завдання життя — це «служба», «царська служба», щастя чоловіка — це вислужитися, найгірше нещастя — необачним учинком, нелояльністю, «хахломанством» чи «українофільством» загородити собі дорогу до цього, зіпсувати свою службову кар'єру.

В тім же напрямі впливав інший невисокої моральної якості мотив — страх. Від перших своїх зустрічей з українською людністю московський уряд тероризував її незвичайно. Карна система на Україні від початків історичного життя у всі часи не визначалась суворістю. Чужоземні карні кодекси, які містили в собі суворі кари на тілі, калічення, кару смерти в різних нелюдських формах, — візантійські, середньовічні німецькі — не приймались українським життям. Кара смерти практикувалась рідко, звичайно заступалась в'язницею або вигнанням, і такі кари московські, як нещадне биття батогами або палицями за найрізніші, зовсім несерйозні провини, калічення, засилання в Сибір з відібранням маєтку «на государя» — для української людности були чимсь жахливим невимовно. Можливість впасти в руки московської адміністрації й підпасти таким карам лякала українців незвичайно. А такі факти московської кари «за зраду» почали вживатися незвичайно широко, і робили на українську людність враження незвичайно гнітюче.

Спомини «Історії Русів» про ці московські кари й екзекуції на Україні в першій половині XVIII в. відбивають ці почуття страху й огиди перед московським «таїнством», яким було перейняте українське громадянство. З покоління в покоління виховуючися в панічному страху перед цим терором, психологічно незрозумілим і органічно противним українській природі, українська людність тратила, кінець кінцем, усяку психічну відпорність перед ним і виявляла незвичайну податливість на вимоги московської політики, за якими стояла ця система кар. І от поставлене перед вибором між московським катуванням і московським жалуванням, українське громадянство й виробляє у себе цей ганебний тип, «самовідреченого» служальця, хама московського, який не тільки служить до самозабуття, готовий віддати всяку національну позицію, всякий національний інтерес московській політиці, але й підводить під це ідеологічні підстави.

Виступають українські ідеологи монархізму, від різних Шельменків до геніяльного Гоголя, одного з найяскравіших показників — при всій геніяльній інтуїції — цієї громадсько-політичної деморалізації українського громадянства, «роздвоєння» його душі. У Гоголя воно веде свій початок ще з дитячих літ (як показує його листування) — з виховання в поняттях тодішньої служальської української старшини. Він і вмирає жертвою цього психологічного надлому. Але менш тонкі духовні організми живуть, процвітають, плодяться і множаться, заповняють українську землю і володіють нею.

Інші розпинаються за єдинство руського народу і Російської держави, доводять, що всякі традиції української політично окремішності давно пережились, і трудно відроджувати їх — це робота реакційна, не демократична, бо розвій демократизму і освіти, поступу взагалі веде Україну до європеїзму через російську культуру, тільки через неї, і всяке ухилення від неї є гріхом проти культури взагалі. Доказують, що російська культура так глибоко ввійшла в українське життя, в українську плоть і кров, що Тургенєв і Пушкін для українця є такими ж близькими, національними письменниками, як Шевченко, і російська літературна мова українцям ближча, ніж «видумана» українська, і т. д.

Всіми цими парадоксами й натяганнями, повторюваними так довго, що їм починали справді вірити ті, які їх повторювали, замазувано, масковано, заслонювано ту велику історичну, культурну, психологічну, всяку, яку хочете межу, яка від віків розділила Україну від Московщини, український народ від московського. Не добачати її могли тільки люди в шорах, засліплені й оглушені тими фальшивими, століттями повторюваними фразами. Реальні факти на кожному кроці говорили про глибоку синтезу цих двох близьких по крові, а відмінних духом народів, і мабуть аж нинішнє «велике потрясення», цей кривавий напад більшовиків на «хохлів» і огонь руїни знищить ті шори, ті пов'язки, які лежали на очах українських громадян і не давали їм орієнтуватися в реальних фактах.

Наша західня орієнтація

В одній з ненадрукованих статей, які згоріли в моїм кабінеті, містився написаний два роки тому для задуманого Горьким збірника української літератури огляд українського питання з історичного погляду (друга копія повинна бути в петербурзькій редакції цих збірників, якщо не згоріла й там). В цьому огляді, зупиняючись на різних відмінах, які глибоко відрізняють український народ від великоруського, я між іншим вказував на те, що в порівнянні з народом великоруським, український є народом західньої культури — одним із народів найбільше багатим східніми, орієнтальними впливами, але все таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західнім, тим часом як великоруський, хоч і європеїзований, стоїть вповні у власті орієнтального духу й стихії. Я постараюсь відновити з пам'яті те, що писав у тій статті про історичний процес, який держав українця в тісній зв'язку з Заходом, його життям і культурою.

Полишаючи на боці ті факти й дані, які вказують на тісні зв'язки нашої України з германською й кельтською культурою Подунав'я ще в часи передісторичні, ми маємо перед собою масовий вплив скандинавського елемента, в добі формування Київської держави, потім у часах її

розцвіту, в добу Ярослава, і за його синів і внуків — незвичайно широкі династичні зв'язки з німецькими князівствами і всякими іншими державами, які стояли в сфері німецької культури. Поруч з тим розвивалися зносини культурні й торговельні, і в міру того, як слабли зносини чорноморські — з балканськими краями, Візантією, Малою Азією, в XII і XIII віці, зносини з німецькими землями набирали все більше значення.

Коли ж із занепадом Києва, в кінці XII в., центр ваги переходить у нас на Галицько-Волинську державу, це означає повну перевагу західніх впливів над тією комбінацією впливів візантійських і східніх, які переважали в періоді формування Київської держави. Тим часом, як Московщина далі жила спадщиною Київської держави, все більше розмішуючи її елементами фінськими, татарськими, монгольськими, — Західня Україна, в якій з XIII в. зосередилось українське життя, входить вповні в круг західноєвропейського життя. Галицько-Волинська держава XIII–XIV в. не ввійшла формально в систему імперії, як Чехія скажимо, але весь круг політичних і культурних інтересів її орієнтувався на Захід.

В її головніших містах з'являються великі західні колонії, особливо німецькі, які служать живими посередниками з Заходом, провідниками західніх впливів. Це почалося ще з галицько-волинських князів, далі скріплюється й росте з переходом цих земель під владу Польщі. В кінці XIV в. Львів, наприклад, це чисто німецьке місто (говорючи про саме привілейоване місто, а не про його передмістя) і таким був він увесь XV в. і навіть частину XVI, а тим часом він у цей час — культурний центр України, «митрополія механіків» (ремісників). Ці «механіки» і у Львові, і по інших містах України організовані в цехи на західноєвропейський взірець, і подорож до західноєвропейських міст вимагається обов'язково для стажу майстра того чи іншого ремесла. Поруч того розвиваються безпосередні зносини торговельні і всякі інші культурні зв'язки.

Таким чином зв'язана тісно і безпосередньо з Західньою Європою, Німеччиною в першу голову, а далі — з Італією також, Україна перейшла, з деяким тільки запізненням, добу італійсько-німецького відродження (ренесансу), німецької реформації й католицької реакції, яка всім тягарем своїм упала на українські землі в кінці XVI в. Тим чином як Московщина все більш розгублювала спадщину, одержану від Київської держави, і все глибше поринала в східні, вірніше — середньо і північно-азійських впливах, Україна жила одним життям, одними ідеями з Заходом. У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури.

Правда, вони не запозичались невільничо. Вони переходили через призму присвоєння і перетворення. Старі східні й візантійські традиції, вірніше — та оригінальна комбінація, яку витворила українська творчість часів Київської держави, не залишалась і тепер пасивною. Вона брала участь у переробленні нових західніх здобутків і впливів, приносила до них свої

оригінальні нюанси. В цім, на погляд західноєвропейської людини, власне лежить оригінальність і чар українського мистецтва XVII–XVIII в., народного мистецтва, яке виросло з нього, і взагалі української культури, що західні елементи і впливи на ній вона переймає в новім одягу, в новій комбінації, яка дає зовсім нову закраску, нову красу цим елементам західної культури. Але в кожному разі, коли українську культуру й мистецтво епохи передкиївської можна назвати східними, бо переважають у них східні елементи, а культуру й мистецтво київської візантійськими, — не в тім розумінні, що це було чисте запозичення, а в тім, що певна течія вибивалась особливо яскраво й надавала свою переважну закраску, — то культуру й мистецтво XVII–XVIII в., до самого кінця Гетьманщини, треба назвати західними. Головно німецькими, почасти італійськими й французькими, що проходили і безпосередньо і посередньо через польську верству.

Вроцлав і Гданськ, два історичні ринки українського експорту (зруйнованого тільки силоміць російським урядом в XVIII в.) були головними посередниками й джерелами цих західних, німецьких впливів. Поруч них зв'язки розвивалися широко, в різних інших пунктах і моментах. Починаючи від заграничних, головно німецьких — університетів, куди так учащали українські спудеї до кінця Гетьманщини, і кінчаючи тими ярмарками, куди йшли гурти українських волів, транспорти спирту, коноплі, лою і т. ін. і звідки вивозилося все, почавши від бакалії й аптеки й кінчаючи книжкою, гравюрою, малюнком. Побут і життя старої України з цього погляду не простудійовані добре, але чи в пам'ятках українського мистецтва й побуту XVIII в., чи в записках і листуванні тодішніх людей, ми на кожному кроці зустрічаємося з тісними зв'язками з Заходом. Тільки в кінці XVIII в., з занепадом Гетьманщини (я кажу тут не про момент скасування гетьманства, а про занепад автономного устрою і установ українських і повну нівеляцію їх у 1780-х роках) вони слабнуть і занепадають під натиском примусового російщення українського життя, і українське життя й культура вступають у період російський, великоруський.

Російська торговельна і митна політика приклала всі старання, не спиняючись ні перед чим, щоб розірвати й зруйнувати торговельні зв'язки України з її історично зформованими західними ринками, щоб знищити взагалі українську торгівлю, віддати український торг у руки купецтва московського й притягнути Україну економічно до півночі, до великоруських центрів — Петербургу й Москви. Російська політика національна приклала руку до того, щоб розірвати родинні й усякі інші зв'язки української інтелігенції з закордонними західними країнами й попхнути її до Великої Росії, ослабити або й дощенту знищити всяке культурне життя на Україні, друкарство, літературну продукцію, не дати розвинути там вищій школі нових типів на місце старої пережитої, схоластичної, а притягнути українську молодь до російських шкіл, закладаних у Петербурзі й Москві, до діяльності в тутешніх установах, до російської служби. В цій справі давались спеціальні інструкції російським представникам на Україні, рекомендуючи їм

орудувати в цім напрямі «і лисячим хвостом, і вовчим зубом», пускаючи в рух підкупство, терор, всякого роду натиск, що хочете — і дійсно результат був досягнений. Україна XIX в. була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на північ, ткнута носом у глухий кут великоросійської культури й життя. Все українське життя було вивернене з своїх нормальних умов, історично і географічно зформованої колії й викинено на великоруський ґрунт, на потік і розграблення.

Орієнтація чорноморська

Історичні умови життя орієнтували Україну на захід, географічні орієнтували і орієнтують на південь, на Чорне море — «єже море словеть руськоє», як каже київський літописець XII в. — українське, говорячи теперішньою термінологією. З того часу, як південні східно-слов'янські племена, з яких вийшов український народ, півтори тисячі літ тому пробились до Чорного моря, йдучи за тим потягом, що непереможно пхає взагалі всі народи у всі часи на південь, до сонця, в легші умови існування, — вони тим самим мусіли ввійти в сферу чорноморських зв'язків і впливів, того, що я означаю отим виразом — «чорноморська орієнтація».

З цього часу Чорне море здавна грало дуже велику роль. Чорноморські степи служили від непам'ятних часів битим шляхом з Подунав'я, з Середньої Європи, з балканських країв до Туркестану, Середньої Азії і звідти до Індії, через Афганістан, і до Китаю. В переказанім у Геродота оповіданні Арістея дуже правдоподібно добачають передану в поетичній формі звістку про караванну путь з чорноморських портів до Середньої Азії. Археологічний матеріал не полишає сумнівів щодо старих тісних зв'язків між Подунав'єм і Кавказом, Чорномор'я з Туркестаном і північною Персією (напр, в поширенні так званої передмікенської культури або типів бронзових виробів). Цим пояснюється перехід у наші степи і типів явно середньо-азійських з одного боку — глибокої Середньої Азії, яка вже стояла в сфері впливів Китаю, політичних і культурних, а з другого — різних предметів з побереж Індійського океану.

Пізніше історично звісні мандрівки з глибини Середньої Азії таких орд, як Гунів або Аварів, не полишають сумніву, що культурні торговельні зносини з Чорномор'я могли сягати до границь Монголії й Китаю, а з другого боку через Іран, впливи і відгомони якого ми зустрічаємо у нас на кожному кроці, могли йти до Афганістану й Індії.

На півдні Чорне море тісно зв'язувало наше побережжя з малоазійським, а через нього з сферами старих культур — месопотамської, єгипетської, егейської. Чорне море таке невелике, що, незважаючи на брак на нім островів, плавати ним з північного берегу на південний було

дуже легко — за допомогою берегових вітрів, під простим парусом, улучаючи час так, щоб проплисти до середини моря під вітром, що дме з берега, а там попасти під вітер, що дме до протилежного берега. Нема сумніву, що цей секрет був побережним мешканцям відомий від незапам'ятних часів, і комунікація північного берега була дуже жвава. Оцим пояснюються й такі, на перший погляд, може й дивні факти, як тісні зв'язки грецьких колоній Криму і нашого чорноморського побережжя з Понтом, державою Мітрідатів, пізніше — з Трапезундською імперією. Чорне море не ділило, а зв'язувало побережні краї.

Озівсько-каспійські степи відкривали нашому Чорномор'ю дорогу через «Залізні ворота», теперішній Дербент і Дагестан, до Персії, Перської затоки й індійського океану. Сюди ходили київські князі по здобич, сюди тікає від них половецький хан Отрок, оспіваний звісною нашою піснею, тут товклись за володіння хозари з арабами. Дорога була «бита» з кожного погляду.

На заході таким же битим шляхом була теперішня Басарабія й Молдава. Хто володів Чорномор'ям, стихійно, непереможно мусів пхатись кінець-кінцем сюди, на Дунай, не тільки тому, що в східній частині цих степів, кінець кінцем, усе мусів явитися з часом новий приходень зі Сходу і потискати його на Захід, а й тому також, що степ чим далі на захід, тим вогкіший, родючіший, багатший, і тому, хто міг з Подніпров'я сягнути за Дністер і Дунай, мусів пробувати зробити це. Але сягаючи туди, ослабляв свої сили в країнах на схід від Дністра і мусів боротися з збільшеним натиском східних сусідів, поки вони нарешті не випирали його звідти.

Українські племена пробились до Дунаю і довго тут тримались над морем, опираючись о море і дунайські гирла після того, як уже в степах поширились турецькі орди, а в Подунав'ї розвинулась волоська (румунська) колонізація й покрила слов'янську (болгарську й українську). Ще при кінці XVI в. папському нунцієві Комуловичеві оповідали про велику й сильну людність «руську» в околицях нижнього Дунаю, і пізніше політичні пертурбації в сусідніх молдавських і українських землях, що жили також неспокійним і авантурним життям — то гнали українську людність з України «в Волохи», то волоську з Басарабії й Молдави на Україну. Сила тут часом бувало її. При таких тісних взаєминах колонізаційних зах. Україна і Молдава були тісно зв'язані між собою й економічно й культурно. Молдава служила посередником у торгу зі Сходом, українські торговельні міста посередничали в торгу Молдави з західними ринками й постачали їй західні товари й свої. В культурній сфері — в церковнім житті, в мистецтві, в літературі обопільні зв'язки їх були також великі. В сфері політики Молдава служила спеціально ареною для різних українських політичних діячів і авантюристів, вони брали дуже діяльну участь у тутешніх усобицях і часом захоплювали в свої руки владу.

Взагалі, коли обставини тому сприяли, Україна йшла до того, щоб широко заволодіти чорноморським побережжям і стати тут міцною ногою. На перешкоді стало суперництво з

іншими державами — Візантією, турками, а, головно, ті удари кочових орд, що час від часу спадали з страшною силою на Чорномор'я. Вони розбивали всі політичні конструкції, всі економічні пляни на Чорномор'ї. Нарешті в XVIII в. ослабла остання з тутешніх орд — Кримська. Україна могла б тепер розгорнути свою колонізаційну, культурну енергію. Дещо дуже цінне і позитивне в цім напрямі й стало виявляти Запорожжя, в руках якого опинилось Чорномор'я — дарма, що Січове братство менше всього, якби здавалось, було сотворене для економічної й культурної роботи. Але скоро виявилось, що політична й економічна енергія України вже паралізована московською політикою, яка зарубала їй усі шляхи і силоміць, як я вже сказав, завернула в глибокий кут українське життя.

Нові перспективи

Коли українське життя розриває нав'язану їй московською політикою, московським насильством північну орієнтацію, Україна може з новою силою, з новою енергією відновити свої зв'язки з західнім світом. Це не тільки диктують їй старі традиції, старі навики, а й те духовне споріднення, яке без сумніву є між українським народним етнічним елементом і життям західноєвропейським. Український народ належить до західноєвропейського, чи коротше сказати — просто таки європейського кола не силою тільки історичних зв'язків, які протягом століть зв'язували українське життя з західнім, а й самим складом народного характеру.

Є з того погляду глибока різниця між характером українським і великоросійським, глибоко відмінним від європейського. Цю відмінність підкреслювали свого часу московські слов'янофіли, протиставляючи західноєвропейським принципам права, умови, конституції великоруську патріархальність, відносини довір'я «на совість», а неохоту до якої-небудь форми. Вони бачили в тім певну моральну вищість великоруського народу над бездушною, формалістичною «гниллю» західньої культури. Інші прихильники великоруської стихії виставляли взагалі її байдужість до справ практичного будівництва життя, а підвищений інтерес до проблем моральних «народа богоносця».

В цім є трохи правди, — тільки ці прикмети краще було б не прибирати в гарні назви й не ідеалізувати, бо до «богоношення» дуже рідко підіймаються вони, ці прикмети: брак власної людської гідності і непошанування гідності іншої людини; брак смаку до вигідного, доброго, урегульованого життя для себе і непошанування чужих інтересів і потреб у такім житті та чужих здобутків на цім полі; брак волі до організованого громадського і політичного життя, нахил до анархізму і навіть руїнництва соціального і культурного; легковаження культурних і громадських

вартостей і величання своєю некультурністю й неорганізованістю супроти цих вартостей; вічне хитання між громадським і моральним максималізмом і повним нігілізмом, яке спадає часто до повної затрати моральних критеріїв, — усе це мало гарного має в собі і перед цими хибами соціального характеру на другий плян відступають різні добрі, навіть дуже добрі прикмети індивідуального характеру, оскільки й вони теж не заслонюються, не затроюються теж грубістю й індиферентизмом.

Ці прикмети глибоко противні всякому європейському організованому індивідові — з цього погляду, напр., їх гаряче й різко осудив такий знавець великоруського життя, як Горький. Вони ж є повною антитезою народним прикметам українським, з їх високим розвитком гідности своєї, пошануванням гідности чужої, любови до певних, усталених зверхніх форм, «законних речей», етикету і добрих манер, любов'ю до чистоти, порядку, красоти життя, прив'язанням до культурних і громадських вартостей життя і т. ін. Це все прикмети, які роблять українця дуже близьким по духу, по характеру до західноєвропейської стихії, де в чім до германської, з її солідністю, діловитістю, любов'ю до комфорту, порядку, чистоти, достатности, до рівноваги і стоїцизму, в іншій до романської, — напр., оцим потягом до форми, елегантції, бажанням внести в усе красу, освітити нею всяку сферу життя, взагалі світлим і ясним, радісним поглядом на життя.

Цією співзвучністю пояснюються тісні зв'язки й потяг українців до західної культури, легке й глибоке її засвоєння — не через зверхній примус і натиск, а власне завдяки цьому внутрішньому спорідненню.

Відчужена від цієї культури, від західного світу взагалі штучними, насильними заходами московськими, Україна зможе тепер вернутися з новою, навіть — по реакції — з дещо перебільшеною силою до цього близького їй духом і вдачею світу. В першу чергу — до світу германського, німецького, з яким і в минувшині у неї було найбільше зв'язків, найбільше переймань і запозичень, і тепер обставини так складаються, що найлегше буде тут зв'язатися з західним світом, користати з його запасів знання, культури, громадського інстинкту й дисципліни.

На перешкоді стоїть тільки також російським життям переданий гріх — незвичайно слабо розвинене знання мови. Ця перешкода мусить бути усунена якнайскорше, негайно — не тільки навчанням живої німецької і англійської мови по школах, але й через так званий «обмін дітьми» — широко практикований на Заході спосіб посилення навзаєм дітей з одної країни в другу; я вважаю незвичайно корисним таке посилення дітей, звідти і звідси, на півроку, на два, на три, не тільки для навчання мови, але й для засвоєння цінних прикмет з чужої культури і способу життя. Для людей дорослих мусять бути заведені також курси мов — німецької й інших, і для

службовців певних вищих категорій мусить навіть бути признане обов'язковим засвоєння котроїсь мови до визначеного терміну.

Такою дорогою ввійде наша суспільність у безпосередні зв'язки з західною культурою, особливо багатою науковою й технічною німецькою літературою, якою вона досі користувалася з різних випадкових, запізнених і часто зовсім лихих перекладів, або ще гірше — російських перерібок. Такою дорогою наші спеціалісти ввійдуть у саму лябораторію цієї техніки: дружні відносини з Німеччиною обіцяють нам, що двері її фабрик, лябораторій, досвідних станцій, спеціальних шкіл будуть відкриті перед нашою молоддю й усякого роду спеціалістами. Буде це відновленням, у нових формах, того майстерського стажу, який наші «механіки» переходили тому триста і чотириста літ у своїх мандрівках до Німеччини.

Але я далекий від думки бачити завдання нашої молоді, наших людей взагалі в тім тільки, щоб іти слідами німецького життя, засвоювати його здобутки, бути його учнями нині і вовіки.

Ні, завдання наші, чи потреби наші, краще сказати, далеко ширші й складніші. Я вище одмітив, що і в минулім німецька культурна стихія не покривала нашої культури — деякі форми її були ближчі до культури романської, яка свого часу також дала свій внесок у наше життя. Далі — дуже сильною і діяльною в нашім житті була і залишилася стихія східня, дуже складна в своїх елементах.

Про це я говоритиму далі, тут підкреслю, що так, як перші кроки нашого нинішнього політичного відродження мали в собі багато оригінального, що не вкладається в звичайні рамці тієї чи іншої західної революції, так і далі нам не треба підганяти нашого життя до котрого-небудь західноєвропейського взірця, хоч би німецького. Визволення від примусової залежності від московського життя не повинно бути заміною однієї залежності другою, хоч би й добровільною. Українське життя повинно емансипуватися взагалі — так би сказати, випростуватись, як випростовується людина, якій прийшлося довго сидіти в якійсь скуленій позиції — розпростувати своє тіло, щоб потім уложитися в найбільш вигідній позі.

Українське життя, здавлене дотеперішньою неволею, направляване різними примусовими впливами і репресивними заходами, в нинішній час само ще не відчуває вповні своїх потреб і потягів. Воно повинно насамперед «знайти себе». Вияснити свої засоби, завдання й потреби і тим часом не спішити замикатися в який-небудь один круг зв'язків, відносин і впливів, а брати як можна ширше, широко одвертою рукою, все, що може бути корисним для нього.

Не зв'язуючись ніякими симпатіями чи антипатіями, ніякими упередженнями, по французькому прислів'ю — «я беру своє добро скрізь, де я його знаходжу», брати і в сфері старих зв'язків

колишньої Російської держави, і нових зв'язків з Центральними державами, і поза ними.

Далеко цінніше розгорнути своє індивідуально-корисне, з місцевих і власних задатків і засобів, ніж уложитися в готову чужу форму. Тому не тільки в сфері духової, а навіть і матеріальної культури та технічного вивчення наші люди повинні брати з усіх усюд те, що може здатись корисним — в Швейцарії, Бельгії, Швеції, Франції, Англії, а особливо — в Америці.

Ця країна для нашої будучини безсумнівно матиме величезне значення — і своїми незвичайними фінансовими та технічними засобами, і теж як школа для наших людей, будучих поколінь наших техніків, економістів і суспільних робітників. Більш демократичний, ніж який-небудь з європейських народів, більш ініціативний, більш сміливий у замислі й виконанні, цей народ може дуже багато чому навчити наші кадри робітників і діячів. Німеччина і Сполучені Штати Америки — це дві великі школи для них, Німеччина більш теоретична, Америка більш практична. Німецький підручник буде без сумніву українським підручником передусім, і всі, хто шукатимуть більш загального освідомлення і поглиблення в своїй спеціальності, звертатимуться туди. Але як практична робітня, практична школа переважатиме мабуть Америка, і та українська колонізація, яка зібралась досі в Америці, дуже значна і під теперішню хвилину перейнята гарячим бажанням чимось послужити нашому відродженню, вона в цій сфері, як посередниця з американським світом, відповідно направлена і усвідомлена, зможе справді вчинити чималі послуги Новій Україні.

Але коли школою для нас мусять бути ці країни західньої культури, полем нашої діяльності, нашої власної творчості повинні бути країни, які подібно, як і Україна, вирости у впливах чи зв'язках східньої культури, — країни в сфері нашої чорноморської орієнтації, об'єднані Чорним морем як центром комунікації й різномірних культурних і політичних взаємин. Та східня спадщина, яка так глибоко залягла в нашій житті — перероблена, перетравлена реактивами західнього нашого духа, але зовсім не витравлена, є настільки цінною складовою частиною української культури, українського життя, що ми зовсім не маємо причини її цуратись, ослаблювати чи хочби ігнорувати в плянах нашого будучого життя.

Ми є один із найбільш орієнталізованих (дозволю собі так назвати) західніх народів — подібно, як болгары, сербы, еспанці, — і ми повинні не забувати, а розвивати і використовувати те корисне і цінне, що дала нам ця орієнтальна стихія.

Вона не тільки збагатила нашу етнографію, нашу творчість, наше мистецтво, не тільки, без сумніву, влила різні цінні прикмети в нашу вдачу, в нашу психіку, — вона полегшує нам зв'язки з нашими сусідами, ближчими і дальшими, які перейшли через подібні орієнтальні впливи, творить ґрунт для спільного порозуміння, для певної моральної близькості в тій області, на

яку звертають нас географічні умови нашого краю. Коли народність наша, дух нашого народу тягне нас на захід, край звертає нашу енергію, нашу працю на схід і південь, в сферу нашого моря, нашого комунікаційного центру, до якого ведуть нас наші ріки і повинні б були повести всі наші дороги, коли б вони будувались нами, в орієнтуванні нашими інтересами, а не мали своєю метою — навпаки — боротися з природною орієнтацією нашого економічного й культурного життя.

Я боюсь, що в моїх словах хто-небудь схоче побачити те, чого в них зовсім нема — імперіялістичні забаганки до захоплення чужих ринків, до експлуатації культурно відсталих країн як своїх колоній, взагалі до політики економічної експансії. Я не хочу цього. Я не бажаю своєму народові панування, бо вважаю, що панування деморалізує, вироджує самого пануючого і не може бути поєднане з правдиво демократичним устроєм. З тих же мотивів я навіть не вважаю корисною для нашого народу сильно виражену гегемонію. Я не хочу українського імперіялізму. Не вважаю як перед тим, так і тепер, самітного державного відокремлення за політичний ідеал. Я був і зістаюсь і далі федералістом.

Тільки — маючи на меті завсіди, як кінцеву мету, федерацію світову, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країн, зв'язаних географічно, економічно й культурно, а не з якоїсь федерації поневоли, на тій підставі, що ми колись разом були піймані при різних okazіях і замкнені до одної в'язничної клітки. І як першу ступінь до такої федерації, продиктованої географічною, економічною й культурною спільністю, я вважаю економічне й культурне співробітництво кооперацію народів Чорного моря.

Це співробітництво може бути незвичайно корисне. Чорне море об'єднує й зв'язує до купи країни з дуже відмінними фізичними й господарськими умовами, які незвичайно добре можуть себе доповняти. В одних дуже гарні умови для продукції збіжжя, інші можуть дати вовну, бавовну, вино, овочі. Одні багаті деревом і вуглем, інші його потребують. Одні містять невичерпані поклади залізної руди — як Україна. Інші мають мідь, срібло, нафту, сіль.

Тісно зв'язавшись між собою, ці чорноморські країни можуть створити незвичайно багату, велику і многосторонню економічну базу, і елементарне піклування про добро народне вимагає такої економічної політики, щоб економічна робота на цій базі велась власними заходами. Щоб продукти цих країн не вивозилися з чорноморських портів усякими іншими сторонніми кораблями — французькими, англійськими, данськими, норвезькими, тільки не українськими, не болгарськими. Щоб коли через ці країни йшли старі природні торговельні шляхи до Індії, до середньої Азії й Китаю, до Перської затоки, Сирійського побережжя, Арабії й Єгипту, — щоб ці шляхи були відновлені й налажені в сучасних технічних формах засобами самих тутешніх народів. Щоб коли через ці країни будуть іти великі транзитні дороги на схід, то

при них наші люди, чи інші місцеві не були тільки носіями або змазчиками, а щоб цей транзит був у руках цих країн, через які він веде.

Я не хочу, щоб наш народ, чи турецький, чи якийсь інший займався на своїй землі тільки моральним удосконаленням, укладанням гарних пісень, чи компонуванням оригінальної східної музики, а щоб він повною рукою використав також і ті природні багатства, які історія дала в його руки, а він оплатив їх великими жертвами крові. Щоб він зужиткував їх уповні для себе, для своїх широких трудящих мас, а не давав їх використовувати чужоземному капіталізму.

В цім напрямі нашому громадянству й нашому народові, коли до його високих стихійних прикмет додати Quantum Satis, скільки треба, усвідомлення, освіти й організації, можна зробити незвичайно багато. Історія поставила перед ним дуже вдячну задачу, і не треба її відсувати від себе.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

27 КВІТНЯ 2022

Примітки

1. Більшовицький «главнокомандующий революционной армией» Муравйов, як писалось (К. Мысль ч. 17), потім хвалився в Одесі цим як особливим подвигом: «Революционная месть заставила нас быть беспощадными. Я велел артиллерии бить по самым высоким и богатым дворцам, по церквям, попам, монахам... Я зажег снарядами огромный дом Грушевского, и он в течение трех суток горел как яркий костер. Сотни офицеров и юнкеров были беспощадно убиты», і т. д.

Домовий комітет Паньківської вул., в завідуванні якого був цей дім, у своїй записці міністерству внутрішніх справ, стверджував, що дім був дійсно знищений умисно. «Потвержением этого факта служит то обстоятельство, что парламентарю, посланному от жильцов дома к стрелявшему с железнодорожных путей большевистскому поезду, на просьбу прекратить обстрел уже горящего дома с тем, чтобы дать возможность вывести стариков и детей и спасти хотя-бы часть имущества, бывший в поезде матрос, командовавший

артиллерией сообщил, что уничтожение этого дома производится согласно диспозиции, почему он отклоняет просьбу о прекращении обстрела и категорически заявляет, что дом будет разрушен и сожжен до основания, после чего обстрел действительно продолжался непрерывно не менее двух часов, вследствие чего жильцы лишены были всякой возможности спасти свои вещи даже из тех квартир, которые загорелись спустя некоторое время. Самый характер обстрела, производившегося специальными зажигательными снарядами, в несколько минут буквально залившими квартиры в шестом этаже целым морем огня, также является бесспорным доказательством правильности сделанного вывода о том, что дом стал жертвою преступного умысла», і т. д.

Мушу завважити тільки, що більшовики явно постарались роздути розміри цього свого подвигу. Дім зовсім не був «огромный», в нім було 15 помешкань, і в них 75 кімнат разом. Протягом кількох годин він від запальних знарядів, пущених у нього, згорів дощенту, так що залишилися з нього тільки мури.

Належав цей дім мені спільно з моїм братом і сестрою; в будову його вкладено було 100 тис. у паперах, залишених нам батьком, що при реалізації дали коло 80 тис. рублів, і на розплату бупа ще затягнена банкова позичка, 102 тис. паперами, які при реалізації дали 85 тис. Доходу він не давав нам ніякого — останніми часами не ставало його навіть на оплату банкових процентів. Але розстріл цього дому, в тім роздутім виді, в яким його рознесли більшовики, дійсно зробив враження на обивательську уяву, і потім трохи не про всі великі дома, розбиті під час обстрілу Києва, говорили, що це мої дома, і навіть у Москві були в мене якісь мільйонні дома, — хоч окрім третьої (приблизно) частини цього домку на Паньківській і ще одного маленького одноповерхового дому, у мене з жінкою ніяких домів не було й нема в усій колишній Російській державі.